

Kamarás István:
Érték, értékelés és értékrend
(szociológiai és szociálpszichológiai nézőpontból)

1. Az ember mint értékelő lény

„Legfőbb érték az ember”, olvashattuk a jelszót az ötvenes években üzemcsarnokok és üzemi ebédlők, iskolai osztályok, orvosi rendelőintézetek falán. A lózung a hivatalos világnézet, a marxizmus „népi változata”, a szocialista humanizmus a jegyében született. Ez a – mai szemmel és füllel ellenszenvesnek semmiképpen sem nevezhető, még filozófiai vitában is eléggé jól védhető – nemes asszociációk indukálására alkalmasnak tűnő jelszó annak idején a lakosság döntő többsége számára meglehetősen üresen csengett. Egyfelől azért, mert sokakat a „Cipőt a Cipőboltból!”-típusú jelszavakra emlékeztette, másfelől azért, mert beárnyékolta az a bizonyos „szocialista humanizmus”, amely szocialistára redukálta a humanizmust. Sokakat pedig azért irritált, mert ők nem az embert, hanem a pénzt, az egészséget, Istent, a szeretetet, hazájukat, a kommunizmust vagy egyebet tartottak – értékrendjük, világnézetük, habitusuk szerint – legértékesebbnek. És azok is, akik maradéktalanul egyetértettek vele, meglehetősen különbözőképpen értelmezhetők, emberképük különbözősége szerint, amelyet összefüggött értékrendjük, világnézetük, habitusuk befolyásolt.

1.1. Érték-érzék és érték-tudat

De hát mi is az érték, amelynek legfőbbje az ember? Az értéket nem csak a különböző embertudományok, hanem ugyanazon embertudományok képviselői is különbözőképpen határozzák meg, legalább annyiféleképpen, mint a kultúrát vagy a vallást. Az érték-fogalommal valamit kezdeni tudó és akaró biológusok egy része azt tartja értéknek, ami hozzásegíti az élő rendszert önmaga fenntartásában. Mármint mi szerintünk, emberek szerint. Ugyanis – igaz, ezzel azért nem minden zoológus, etológus és szociobiológus ért egyet – a leopárd számára az antilop nem érték, mert a leopárd nem érték, hanem teszi a dolgát ösztönprogramja szerint. Ha az érték nem rokonszeny-érzés, hanem tudatos megerősítés tárgya – mint *Mérei Ferenc* is megfogalmazza –, akkor egyedül az ember az értékelő lény. A tudatosság nem jelenti azt, hogy az ember nem érezné is az értéket, s ne lehetne érték-érzékenységről, egyes értékekkel kapcsolatos fogékonyságról beszélni. *Hankiss Elemér* már az érzékelő-érző és a megismerő-kognitív értékelő rendszer közötti közbülső rendszert is olyan alrendszernek tekinti, mely az adott szituációnak nem csak jellegét, hanem értékét is jelzi a tudat számára.

1.2. Az érték min kritérium

Abban, hogy az érték kritérium a megfelelő emberi cselekvés megválasztásához és igazolásához, emberek és események értékeléséhez, egyetért például a pszichológus (*Rokeach*), kulturális antropológus *Kluckholm*–antropológus és a szociológus *Williams*. Az értékek szervezik, tagolják múltunkat, jelenünket és jövőnket. Orientálnak, szabályozzák testi-lelki energiáink felhasználását, behatároljuk és kifejezik társadalmi hovatartozásunkat, társadalmi énünket.

A szelektív információ-feldolgozás az állatokra is jellemző. A neurofiziológusok és neurobiológusok szerint az érték tisztán neurofiziológiai összefüggésben jelenik meg. Szerintük az állatok aktuális belső állapotuknak megfelelően részesítik előnyben, vagy utasítják el a külső ingerhatásokat. Az eredetileg közömbös ingerek jelzésértéket nyernek. A társadalom értékjelenségei azonban nem létezhetnek a dolgokhoz való emberi viszony valamiféle szimbolizációja, az értékek valamiféle objektivációja és a közös csoportrelevanciája nélkül. Mindig valamely tárgy jelentéséről, érdeméről van szó, méghozzá kétféle előjellel. A legátfogóbb kategória-pár tehát a jó–rossz.

3. Az úkori érték-probléma

¹ A fiatalabbak kedvéért: akkortájt egyedül a Cipőbolt vállalt boltjai árultak cipőt

A szofisztika kivételével az ókor és a középkor objektíve adott értékekkel számol, és ezt a dimenziót ebben a két korszakban élesen elkülönítik az értékjelenségek pszichikus feldolgozásától. Az újkori érték-probléma abban áll, hogy lehet-e elvileg megalapozni az értékekre vonatkozó tudásunkat, levezethetők-e az értékek a tapasztalatból, lehetséges-e empirikus megalapozásuk? *Kant*. – szemben a *Hobbestól a Helvétiusig* jellemző naturalista és utilitarista értékelméletekkel – azzal érvel, hogy az érték mint követelmény vagy eszmény nem vezethető le a van-ból, a létezőből. Lehet vitatkozni vagy rokonszenvezni az újkantiánus axiológusok állításaival, ám nem lehet vitatni kérdéseik inspiratív voltát: Primer kategória-e az érték vagy levezethető? Létkategória-e vagy csak szubjektív képzet? Hogyan lehet általános érvényességét igazolni? Empirikusan vagy logikailag? Lehetséges-e értékmentes tudomány? Objektívek-e a vagy szubjektívek az értékek? Abszolútak-e vagy relatívak (kultúrafüggőek)? *M. Weber, Parsons, Merton, Durkheim* az értékek normatív szerepét a társadalmi szabályozáshoz kapcsolja. *M. Weber* megkülönbözteti az elsősorban célracionális (telologikus) és az elsősorban értékrationális cselekvést, *Habermas* pedig a mindennapi élet személyközi kapcsolatszférája tekinti értékektől vezérelt, s ezért jobbra nem racionális választásokat tükröző szférának.

4. Érték és attitűd

Minden attitűd rendelkezik értékelő aspektussal. Az attitűdтанulás az érték- és jelentéstanulás rokona, ugyanis az attitűd és érték-tulajdonítás mint kognitív struktúrák rokonok. A különbség abban áll, hogy az érték és értékelés jóval inkább társadalmi jelenség, mint az attitűd. Viszonyaink lehetnek csak vagy inkább attitűdinálisak (vagyis spontán tapasztalat feldolgozása), és lehetnek többé-kevésbé értékvezérelt (vagyis tudatosabbak). Attitűdből lehet érték, és fordítva. Egy személy számtalan attitűddel rendelkezhet, de csak néhány centrális értékkel azonosul. Az érték és értékelés tehát nem azonos az attitűddel, de a szokással, a habitussal, az ízléssel, a divattal sem, de mindezekkel részleges átfedésben van, hiszen mindegyikben van értékmozzanat, ugyanakkor nem minden attitűd és szokás értékhordozó. Az értékhez mint célhoz képest a szokás és a beállítódás gyakran eszköz jellegű. Például a protestáns munkaerőcsnek a puritán életmód mint szokás az értéknek eszköz jellegű megnyilvánulása.

Az értékképződés szorosan összefügg a jelentéstulajdonítással. Az értékek az élet értelmét bástyázzák körül. Az értékképzet a jelentés sajátos formája. *Roekach* szerint: a racionális gondolkodás problémákat old meg következtetéssel vagy valószínűségi becsléssel, az értékvezérelt gondolkodás azt minőségtöbbletet képviseli, melyet az egyének, csoportok, társadalmak a számukra elérhető dolgoknak tulajdonítanak. Az érték kategóriák is kognitív képződmények, de az értékelő megnyilvánulásokban inkább szubjektív jelentéstartalommal van dolgunk.

5. Értékrendek, értékrendszerek

Az értékek rendszerszerűen és hierarchikusan szerveződnek, ami azt is jelenti, hogy az egyik érték igenlése egy másik érték alacsonyabbra értékelésével vagy éppen elutasításával jár. Az értékek nem pusztán leképezései primer szükségleteknek és érdekeknek. Lehetnek érdekeinkkel szembenálló értékeink, de a feszültség nem lehet tartós. Teljes összhang sosem lehetséges.

A dolgok emberi viszonyok által válnak értékké. Kérdés, kik az alanyi érték hordozók: Kiválasztott személyek vagy csoportok? Kollektív tudat? Néplélek? Léteznek-e a priori értékek? Sokan és többféle embertudomány képviselői is egyetértenek abban, hogy az értékek hordozói mindig személyek, de – mivel különféle csoportok tagjai – nem merőben személyes akaratukból, kívánságaikból építik föl értékeiket. Az egyén feletti értékrendszerek és értéktudat közös történelmi sors és cselekvés szerves részét képezik. Csoportok, rétegek, népek, nemzetek értékrendje nem független tagjaiktól, nem kollektív tudat, hanem közös történelmi sors.

6. Az érték-probléma interdiszciplinaritása

Az érték-értékelés problematika eminensen interdiszciplináris. A filozófia, a morálfilozófia és az axiológia kérdései: Mi a jó és rossz? Mit jelent az értékek objektivitása és szubjektivitása? Vannak-e egyetemes értékek? Relativizálja-e az értékeket kultúrafüggőségük? Minek köszönhető az értékek változása és stabilitása? Mit jelent az értékek társadalmi meghatározottsága? Az a kérdés is feltehető, hogy ha a lét mindenestül érték, akkor lehet-e értékteremtésről, értékelésről vagy értékítéletről beszélni,

avagy inkább csak az értékek felfedezéséről, igenléséről, mellőzéséről, tagadásáról? A kulturális antropológia feladata egy-egy nép vagy társadalom életmódjában szerepet játszó értékek felkutatása, a más kultúrákhoz való viszonyítás a saját jobb megismerését szolgáló. A lélektan és a szociálpszichológia egyszerre tanulmányozza a szocializációs és individualizációs folyamatot, vizsgálja az értékérzés és az értékérzékenységet, valamint az értékek szerepét a személyiség és az azonosságtudat alakulásában. A szociológia a következő kérdésekre keresi a választ: Milyen értékmozzanatok járnak együtt gazdaságban, szellemi életben, erkölcsben? Milyen azonosságok és eltérések egyes társadalmi csoportokban? Milyen szerepe van a társadalmi (intézményes és nem intézményes) kontrollnak az értékek alakulásában? Mennyiben lehet a kontroll külső vezérlésű? Mennyire szükséges a konformitás? Hol vannak az érték újításának tartalékai? Mitől alakul ki a deviancia? A társadalmi cselekvések mennyiben értékteremtők, -megőrzők, -rombolók? Hogyan alakul ki a hivatalos értékrend és hogyan érvényesül?

Csakis több embertudomány párbeszéde és együttműködése eredményekképpen olyan fontos megállapítások, mint *G.H. Meadé*, aki szerint a reaktív én biztosítja a szabadság és a kezdeményezés érzését, a reaktív énben jön létre minden, ami új, és ebben találhatók legfontosabb értékeink. Ilyen *Axel Honnethé* is, aki azt állítja, hogy „Minél nyitottabbak etikai célképzeteink a különböző értékek előtt, hierarchikus rendjük minél inkább helyet ad a horizontális konkurenciának, annál individualizáltabb formát ölt a társadalmi értékelés, s annál inkább lehetővé válik szimmetrikus viszonyok megteremtése”. És ilyen *Somogyi Zoltáné*, aki úgy gondolja, hogy „az értékekhez mint noémákhoz olyan noészisz tartozik, amelyben örökre eldönthetetlen kell, hogy maradjon az, hogy az értékeket választjuk, mert értékként léteznek, és ugyanakkor az értékek azért léteznek, mert választjuk őket. Nincs értékelés értéktartalom és nincs értéktartalom értékelési folyamat nélkül”. Az együttműködő embertudományok között természetesen ott a helye a vallástudomány és a teológiának is, hiszen nélkülük nehezen megválaszolható például az a kérdés, hogy mennyiben sajátosan vallási természetűek az értékmegragadás aktusai, ha a vallásos ember számára a legfőbb érték és egyben az értékelés viszonyítási pontja Isten? Mi a szerepe az értékelő embernek az értékek rendjének létrehozásában? Van-e egyáltalán szekuláris értékrendszer, vagy a kifejezetten vallásellenes értékrend is függvénye a vallásnak?

2. Az értékek egyetemes és kultúrspecifikus természete

2.1. Érték és norma

Az értéket, a számunkra fontos dolgokat a normától úgy lehet megkülönböztetni, hogy am azok azt írják elő, hogyan kell lenniük a dolgoknak. Egy értékből több norma levezethető, például az egyenlőség értékéből a férj és feleség, a testvérek, az állampolgárok egyenlősége, egy normának pedig többféle érték lehet forrása: az egyenlő megítélés normájának például az egyenlőség, az igazságosság, a megbecsülés, a hasznosság.

Az elemi erkölcsi normákat, vagyis a közérthetően megfogalmazott alapvető követelményeket más az ókor első írásos emlékei között megtaláljuk Ilyen a *Hammurabi* törvénykönyve, a védák és a mi Tízparancsolatunk. Ha a régi, az égi eredetű, „kőbe vésett” tízparancsolatok mellé tesszük az újabbakat – például a cserkészmozgalom² több mint száz éves, vagy *Csepeli György* szociálpszichológus ezredvégi tízparancsolatát³ – egyaránt érzékelhetjük az erkölcsi normák maradandóságát és változékonyságát. Még azok is, akik vitatják az örök és mindenek felett álló értékeket, elismerik, hogy

² 1) Egyeneslelkűség és feltétlen igazmondás, 2) Kötelességek hű teljesítése, 3) Segítőkézség, 4) A testvériség szelleme, 5) Gyengédség másokkal szemben, szigorúság önmagunkkal szemben, 6) A természet szerette, 7) Jó lélekkel és készséggel való engedelmisség a feljebbvalóknak, 8) meggondoltsággal társult vidámság, 9) takarékoság, 10) testi és lelki tisztaság

³ 1) Szeres a másikat, mint saját magadat! 2) ne titkolózz, ne panaszkodj, ne manipulálj! 3) Ne akard, hogy a másik hasonmásod legyen, és te akarj az ő hasonmása lenni! 4) Éld bele magad a másik helyzetébe, tiszteld hangulatát! 5) légy türelmes! 6) vitatkozz, de ne sértegezz! 7) nyújts biztonságot! 8) ne zsarolj! 9) ne légy makacs, de légy következetes! 10) teremts világos szabályokat!

léteznek egyetemes, vagy legalább is évezredekken át és különböző kultúrákban – ha nem is egészen egyformán, de – egyaránt érvényes erkölcsi normák. (Kamarás, 2001:46) A történész és a szociológus természetesen nem vonhatja kétségbe a kinyilatkoztatott Tízparancsolat isteni eredetét, ugyanakkor meggyőzően bizonyítják, hogy az isteni eredetű tízparancsolatok emberi értelmezése alapján létrejövő erkölcsök evilági emberi, társadalmi képződmények. Ha eléggé el is térnek egymástól a mi Tízparancsolatunk, a cserkészek és a szociálpszichológus tízparancsolatai, észre kell vennünk, hogy a három tízparancsolat egyetlen normája sem zárja ki a többiét, néhány pedig szinte szóról szóra egyezik. Természetesen számottevőek a különböző, főleg a világi tízparancsolatok közötti eltérések is. Elég csak ehhez összevetni az autonóm (akkor még kék nyakkendő⁴) úttörőmozgalom indulásakor (1946-ban) kinyilatkoztatott „tízparancsolatát” az államosított úttörőmozgalom 1848-as „tízparancsolatával”. Utóbbiból kimaradt az első pont, mely szerint „az úttörő szabad hazában, szabad emberek között, szabad emberként akar élni”. Az új pontok között hangsúlyt kapott a szorgalmas tanulásra és a fegyelemre felszólító, valamint a felnőttek tiszteletét előíró, és kimaradt a „tudását megosztja másokkal”. (Trencsényi, 1985: 81-84)

2.2. Értékrendek harca (a Huntington-tézis)

„Egyetlen globális civilizációban élünk, de ez nem több vékony máznnál, mely eltakarja vagy elrejtí a kultúrák, népek, vallási világok, történelmi hagyományok és történelmileg kialakult attitűdök végtelen sokaságát, melyek mindegyik a bizonyos értelemben globális civilizáció alatt nyugszik”, idézi *V. Havelt S. Huntington*, aki nem tagadja, hogy ugyan valamennyi társadalom embere rendelkezik bizonyos alapértékekkel, valamiféle hasonló erkölcsi érzékkel, ám ezen kívül alig létezik számára elfogadható érv az egyetemes civilizáció mellett. Sem a nyugati fogyasztói és tömegkultúrát, sem kormányzati tisztviselők és az üzletemberek davosi kultúráját, sem az angol nyelvet nem tarja kellőképpen egyetemesnek. *Huntington* emlékezetes tanulmánya 1993-ban jelent meg, két-három évvel olyan nemzetközi összehasonlító értékrend-kutatások eredményeinek közzétele után, melyek nem indokolják a civilizációk összezapásáról szóló koncepció magabiztosságát.

2.3. Értékrendek párbeszéde (Schwartz-kutatása)

Mi az emberi értékek lényegi tartalma? Létezik-e egyetemes értéktípus-készlet vagy -háló? Azonos-e az értékek jelentése? Képesek vagyunk-e az értékek értelmes rendjének azonosítására? Találhatók-e az értékek közötti állandósult együttjárások és konfliktusok? Az egyes sajátos értékek jelentése milyen mértékig azonos különböző embercsoportok számára? Ezekre a kérdésekre kereste a választ *S. Schwartz* egy nagyszabású – különböző kultúrákra: 20 országra⁵, 5 kontinensre, 13 nyelvre, és 8 nagy vallásra⁶ (továbbá természetesen a nem vallásos emberekre is) kiterjedő – empirikus kutatással⁷. Az izraeli kutató abból indult ki, hogy az értékeknek válaszolniuk kell a biológiai, a társadalmi interakciókból fakadó, a túlélési és a jóléti szükségletekre. Ezekből a feladatokból hipotetikusan nyolc értéktípust feltételezett: proszociális, alkalmazkodó, élvezeteket kedvelő, teljesítményre orientált, érettségre törekvő, önérvényesítő, biztonságra és hatalomra orientált értékeket magukba foglaló érték-kategóriákat. Az empirikus kutatás eredményeként tíz olyan – a feltételezettekhez nagyon hasonló – értéktípust lehetett azonosítani, mely felismerhetően jelen van valamennyi kultúrában. Ezek az univerzalitás (pl. világbéke, bölcsesség, szépség, természetszeretet, egyenlőség, belső harmónia, szociális igazság), a jóindulat (pl. becsület, megbocsátó, szellemi élet, segítőkész, barátság, szerelem, felelősségteljes), a tradicionalitás (pl. élet elfogadása, alázatos, független, hagyománytisztelet, mérsékelt), a konformitás (pl. önfegyelem, udvariasság, szülők tisztelete, engedelmisség), a biztonság (pl. a nemzet biztonsága, a család biztonsága, egészség, a társadalmi

⁴ A munkásruha színe.

⁵ Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Brazília, Kína, Észtország, Finnország, Görögország, Hollandia, Honkong, Izrael, Japán, Lengyelország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Tajvan, Új Zéland, Venezuela, Zimbabwe,

⁶ Buddhista, katolikus, konfucianus, ortodox keresztény, protestáns, sintoista, zsidó és törzsi vallások,

⁷ A legtöbb országban tanítók (az adott iskolarendszer legtöbb gyereket nevelő iskolatípusból) és egyetemisták alkották a mintát, öt országban az összlakosságot képviselő mintával is dolgoztak.

rend), a hatalom (pl. tekintély, gazdagság, szociális elismerés), teljesítmény (sikeres, tehetséges, okos, ambiciózus), a hedonizmus (pl. élvezet), az ösztönzés (pl. változatos élet, izgalmas élet, merész) és az önállóság (pl. szabadság, bátor, kreativitás, önbecsülés).

Mind az egyéni érdekeket előmozdító értéktípusok (hatalom, teljesítmény, hedonizmus, stimuláció, önközpontúság), mind pedig a közösségi értékeket szolgálók (jóindulat, hagyomány, alkalmazkodás) összefüggő mezőhalmazt alkottak, az egyéni és a kollektív érdekeket egyaránt szolgálók (az egyetemesség és a biztonság) pedig az egyéni és a kollektív halmazok határán helyezkedtek el valamennyi vizsgált kultúrában. Majdnem mindenütt ugyanazok az értékek álltak egymás mellett⁸ és egymással szemben⁹. Mindez az értékek szerkezetének egyetemességére utal, ami nem zárja ki a viszonylagos fontosságukból fakadó különbségeket. Ez a kutatás sem cáfolja azt a tapasztalatot, hogy az értékrendek az idő függvényében alakulnak úgy, ahogy a társadalmi viszonyok változnak. Az átütő technikai, gazdasági, politikai vagy hadi fejleményekre reagálva akár gyorsan is változhatnak, amíg azonban a társadalom alapképlete nem változik, nem valószínűek mélyreható érték szerkezeti változások. Az elméleti modelltől a vizsgáltak közül leginkább a kínai tanítók mintája tért el azzal, hogy itt három egyedi értéktípus jelent meg: taoizmus hatására a társadalmi harmónia, a konfucianizmus hatására az erényes kapcsolattartás, valamint a buddhizmus hatására személyes és emberek közötti harmónia.

Amikor a kutatás során kérdeztek a tesztalapon szereplő 56 értéket aszerint osztályozták egy kilenc fokú skála segítségével, hogy mennyire tartják őket fontosnak mint életüket irányító elvet, akkor ugyan saját érték-preferenciáikról számoltak be, ám ezek átlaga az adott kultúra szocializációs hatását tükrözik. Ez abban is megnyilvánult, hogy nem különbözött lényegesen a tanítók és a globalitás hatásának sokkal inkább kitett egyetemi hallgatók értékrendjének szerkezete, valamint abban az öt országban, ahol összlakossági mintákkal dolgoztak, a többi társadalmi réteg értékrendje sem tért el az övékétől. mindez azt is jelenti, hogy mind az értéktípusok, mind az ezeket alkotó egyes értékek jelentése a legtöbb mintában – vagyis a legtöbb országban, a meglehetősen különböző kultúrákban – jelentős mértékben hasonló, sőt majdhogynem, azonos volt. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az értékekkel kapcsolatos diskurzust és dialógust, és ennek következményeképpen az értékekkel kapcsolatos megértést, egyetértést és együttműködést tekintve a világhelyzet korántsem reménytelen.

Ezt a derűlátást más kutatások eredményei is megerősítik. Az emberi jogokat mint szociális reprezentációk vizsgáló kultúráközi vizsgálatban (Doise, Spini, Clémence, 2003) a kutatók azt tapasztalták, hogy 38 országban szignifikánsan jobban ragaszkodnak a legalapvetőbb jogokhoz és a gazdasági, szociális jogokhoz, 35 országban a legalapvetőbb emberi jogokat jobban elfogadják, mint a szociális jogokat, 28 országban pedig jobban egyetértenek az alapelvekkel és az egyéni jogokkal, mint a társadalmi jogokkal. Ez a kutatás az értékrendszerek hasonlóságán kívül azok eltérését is jól érzékelteti, hiszen eszerint a 38 országot négy csoportba lehetett sorolni: az emberi jogoknak elkötelezettek (főleg latin kultúrájú és főleg európai országok)¹⁰, perszonalisták (harmadik világbeli országok)¹¹, pesszimizisták vagy szkeptikusok (igen fejlett és harmadik világbeli országok)¹², etatisták¹³ (fejlett nyugati és volt szocialista országok). Az emberi jogokkal kapcsolatos pozitív attitűdök együtt járnak az univerzalizmus és a társas harmónia értékeinek preferálásával, az intenzívebb személyes szerepvállalás pedig a tradicionális értékek választásával és a kollektív igazságtalanság átélésével.

⁸ Például a mások boldogulása iránti érdeklődés az önérdeken való önzetlen felülkerekedéssel, az önuralom az önmegadással, a társadalmi magasabb rendűség a megbecsülés vágyával, a hedonizmus és teljesítménnyel és a stimulációval.

⁹ Például a változásra nyitottság szemben a megőréssel, az önközpontúság szemben az alkalmazkodással, az önkiteljesítés szemben az önlegyőzéssel, a hatalom, a teljesítmény és a hedonizmus szemben az egyetemességgel, a jóindulattal és a spiritualitással.

¹⁰ Görögország, Portugália, Finnország, Argentína, Spanyolország, Svájc, Olaszország

¹¹ Brazília, Fülöp-szigetek, Elefántcsontpart, Zaire, Kamerun, Tunézia

¹² India, Nagybritannia, Japán, Észak-Írország, Albánia, Indonézia

¹³ Ausztrália, Belgium, Honkong, Ausztria, Németország, Csehország, Jugoszlávia, Oroszország, Hollandia.

Ahol társadalmi konfliktusokat élnek át, ott az emberek jóval kevésbé bízzák magukat az államra. Ahol az egyetemes értékeket nagyobb becsben tartják, kedvezőbbek az emberi jogok iránti általános attitűdök.

2.4. Individualizmus és kollektívizmus

Ami a kelet-nyugat közötti különbséget illeti, természetesen van alapja – ha nem is a civilizációk összecsapásának – jelentős kulturális különbségek komolyan vételének. A nyugati kultúrában arra szocializálnak, hogy az emberek legyenek egyéniségek, fejezzék ki gondolataikat, vágyaikat, törekedjenek saját személyes céljaik elérésére, valósítsák meg magukat, s mindezzel azt sugallják, hogy az ember független, autonóm, különálló lény. Ezzel szemben a keleti kultúrákban (például Japánban, Kínában, Indiában) a harmonikus kapcsolatokra, beilleszkedés saját társadalmi csoportjukba való beilleszkedésre nevelnek, olyan emberré formálva kultúrájuk tagjait, akik önmagukat egy társas háló részének érzik, ahol az egyén én-érzése társas kapcsolatainak alapszik, ahol az én-tudat, a mi-tudat sajátos esete.

Ha ezeket nem is azonosítjuk mechanikusan kelettel és nyugattal, lehetséges individualista és kollektívista értékrendről beszélni, valamint ezek előnyeivel és hátrányaival számolni. Az individualizmus a kultúra komplexitásának hatására jön létre ott, ahol a gazdaság működése specializáción alapul, ahol munkamegosztás van, ahol önálló életstílusok jöhetnek létre. Ez először az ókori görög kultúrában jelentkezik, majd a reneszánsz, a protestantizmus és az ipari forradalom következtében felgyorsul és kiterjed. A közösségi kultúra prototípusa Kína, hiszen nyolc magasztalt erénye mind társas jellegű, s kitüntetett szerepe van a szégyennek. Az individualizmusban az egyén önmagában véve cél, meg kell valósítsa énjét, ki kell alakítsa ítéletét az alkalmazkodás irányába ható nyomással szemben. A kollektívizmusban viszont nagyobb hangsúlyt kapnak azok a nézetek, szükségletek és célok, melyek az egyén saját csoportját jellemzik saját tagjaikkal szemben; és az egyén viselkedése elég jól megjósolható társadalmi szerepeiből. Az individualizmus valamennyi társadalom gazdagabb, társadalmilag és földrajzilag mobilabb, változatosabb és modernebb szegmenseiben domináns. A kollektívizmusnak és az individualizmusnak számos alfaja különböztethető meg. Az individualista kultúrán belül az idiocentrikusok narcisztikusok és önelégültek, az allocentrikusok viszont társadalmilag integráltak. A kollektívista kultúrákban élő idiocentrikusok lázadók, az allocentrikusok jól alkalmazkodók, rendezettek, lelkes támogatói minden in-groupnak.

A szabadság mint érték egyértelműen az individualizmushoz kapcsolódik, a kollektívizmushoz viszont az egyenlőség. Korábbi szakaszában az individualizmus puritán visszafogottságot jelentett, valamint a közösség céljait és a kemény munkát hangsúlyozó protestáns erkölcsöt. Ebből mára jobbra csak a hedonizmus és a verseny maradt. A demokrácia az individualizmussal társul. A legtöbb kollektívistikus ország erősen ideologikus, a saját csoport igazságát tekinti az igazságnak. Melyik a jobbik? Ki-ki eldöntheti. A társadalomkutatók szerint mind a kollektívizmusnak, mind az individualizmusnak vannak erősségei és gyengeségei. Igaz, hogy egy kollektívista társadalomban a bűnelkövetés, az öngyilkosságok, a válások, a gyermekmegrontás gyakorisága alacsonyabb és jobb a mentális egészségi állapot és az individuális kultúrákban gyakoribb a családi konfliktus, de a kutatók szerint sem az extrém (familista) kollektívizmus, sem az extrém (narcisztikus) individualizmus nem kívánatos. Kívánatos, hogy a termelést, a cserélhető javakat, árucikkeket fejlesztő viszonylatokat individualista értékek szabályozzák, azokat pedig, amelyek az élet élvezetét és a fogyasztást, kollektív értékek. Az manapság sokak által elmarasztalt amerikai individualizmus korai stádiumában komunitárius volt, ma kétségkívül erőteljesebben narcisztikus, ám sokak szerint még mindig közösségibb az európainál. Ha a gazdasági fejlődés a tét, akkor kétségtelenül a komunitárius individualizmus a legkívánatosabb. A társadalmak fejlődésével és gazdagodásával a kollektívizmusról az individualizmusra való váltás, annak hátulütőivel együtt, úgy tűnik, elkerülhetetlen.

3. Értékválság vagy a válságban lévő ember értékrendje?

Nap mint nap tapasztaljuk, hogy ami a „mi időnkben” értékes volt, ma már kevésbé vagy nem az. Sokan úgy érzékeljük, hogy nem, csak a színházból, a moziból, hanem az egész világból

hiányzik a szent, a nagyság, a magaslat, az utópia, a transzcendencia, s ha jelen is van, akkor és úgy, amikor szent dolgokból tréfát űznek. Mások sokan úgy vélik, hogy az értékek kiürülnek elveszítik jelentésüket: isten, a szeretet, a család, az anyaság, a haza, a keresztény ugyanolyan frázissá, díszítő jelzővé válnak, mint nemrég a „szocialista”, a „népi demokratikus”. Mindezen jelenségek összegező diagnózisa az értékválság. És vannak, akik –immár filozófiai nyelven – *Hamvást, Ebelinget* és másokat idézve az értékválságot a létromlással azonosítják, mondván az ember alapvető léthelyzete (beleértve nyelvi létre való elhivatottságát) gyökereiben megsérült. Kérdés azonban, hogy valóban az értékkel van-e baj, azok sérültek-e meg, vagy csupán változott, esetleg valóban megromlott az emberek viszonya egyes értékekhez, tehát nem az értékek, hanem az értékelő ember van válságban.

3.1. Hazán értékrendjének alakulása a hetvenes évektől

Hankiss Elemér és társai kutatásaiból tudjuk, hogy a hetvenes évek végétől – és már azt is tudjuk, hogy még ma is – hazánkban magasabbra értékeli a társadalmi megerősítést, az örömet, a konformizmust, az intellektualitást, a létbiztonságot, mint az Egyesült Államokban, ahol viszont olyan értékeket részesítettek előnyben, mint az autonómia, a személyiség, a pragmatizmus, a közösség, a segítőkészség, a szeretet és az üdvösség. Egy magát szocialistának nevező társadalom vezetőinek és híveinek nagy pofonként kellett elszenvedniük ezt, hiszen az derült ki, hogy a szocialista Magyarország individualistább a nálunk kollektivistább Amerikánál. Mi is történt? A hivatalos „szocialista értékrendszer” érvényessége már a hetvenes években jelentős mértékben csökkent, a nyolcvanas években megrendült, s a kilencvenes évekre ködbe vészett. Nyomában egyfelől vákuum keletkezett, amelyet sem az újra teret kapó hagyományos értékrendek, sem a posztmodern értékrendek nem tudtak betölteni, másfelől tovább erősödtek a hetvenes–nyolcvanas évek tendenciái: tovább erősödött az intellektualizálódási és az individualizálódás folyamat, tovább csökkent a szociabilitás és a közösség értékei iránti „kereslet”.

Amennyiben az egyéni értékrend jelentős mértékben a kollektív értékrend lenyomata, valamilyen értelemben mégis csak beszélhetünk, ha nem is az értékek, hanem – ahogyan *Hankiss* is tette – az értékelő rendszerek válságáról. Ennek fő okait *Hankiss* a következőkben látta: míg a különböző megismerő rendszerek egymásra épülnek, egymást kölcsönösen kiegészítik és igazolják, az értékelő rendszerek egymásnak állandóan ellentmondanak, az ellentétes értékinformációk és értékjelzések koordinálása és cseréje nincsen kellőképpen megszervezve, az értékinformációk és – jelzések szabatos megfogalmazására alig vagyunk képesek az információözön időszakában, amikor az érzelmi nevelés visszafejlődött. (*Hankiss, 1977: 9-30*) Természetesen nyugodtan mondhatott volna. erkölcsi nevelést is. Olyan társadalmi kontextus alakult ki, mely felerősítette a pszichikum értéktévesztő működését: az aggályosságot (amikor csak akkor teljesítjük kötelességeinket, ha hajlamaink ellen cselekszünk), a rezignáltságot (amikor csak a kötelességünk teljesítésre szorítkozunk, hogy ne érjen minket csalódás), a szolgálékű konformitást (amikor az értékek általános elfogadottságát tekintjük mércének), az antikonform (amikor csak saját értékeinket vagyunk hajlandók realizálni), a nihilista (amikor még saját értékeinket is tagadjuk), az anarchista (amikor mindent létező értéket elvetünk, és helyükbe merőben szubjektív értékeket helyezünk), ultraforradalmár (amikor csak a jövőben megvalósulót tekintjük értékesnek), a széplélek, (amikor hajlamainkat azonosítjuk kötelességeinkkel).

3.2. A kétség kétségessége

Veres András a kétségen medítálva úgy véli, hogy a modern polgári fejlődés egyik legsajátosabb vonása a szkepszis folyamatos térnyerése, olyannyira, hogy maga a kétség és az elégedetlenség is szerves része lett a társadalom normális működésének. Azt állítja, hogy a választás megnövekedett lehetősége és kényszerének következménye az értékzavar és értékválság érzése, élménye Ez okozza az ironia – amit *Veres* az értékállításnak álcázott értéktagadásnak definiál – feltartóztathatatlan térnyerését. *Veres* is úgy látja, hogy a kétség és a tagadás önmagában sehová sem vezet. Amikor a kapitalizmus produktivitása szükségképpen bizonytalansággal, a biztonság hiányával jár együtt, a hagyományok (beleértve a vallásokat is) mint piacon beszerezhető portékák jelennek meg, s a szalonképes világmagyarázatok katalógusában böngészhet a biztonságos fogódzót kereső. Ma nem az Ábrahámok áldozzák fel gyermekeiket, hanem az Izsákok apáik érékeit, nem Istenük talányos

parancsát teljesítve, hanem saját hasonlóképpen talányos belső hangjait követve, miközben azt hiszik, hogy a szabadság és boldogulás hangjai ezek. Életük forgatókönyveit a média sikertörténetei alapján írják meg, szögezi le eléggé keserűen *Veres*, majd azzal fejezi be, hogy „Nyitott kérdés, hogy lesz-e újabb nagykorosodásunk, s ha igen, mikor fog bekövetkezni. Ő sem az értékek válságáról, hanem csak annak élményéről beszél. „Az érték nem izzad, nem agitál, nem akar mindenáron megoldani semmit sem. Ő maga a megoldás, csak rá kell jönnünk. addig rejtőzik, addig ő a talány, mely fel-felvillan. Az érték szelíd, de követel. Az »igények kielégítésére« nem ad. Egyáltalán: nem ad semmire. Mindenkit követésre biztat, de még annyit sem mond, hogy »Gyere!« Ha jössz, jössz, ha maradsz, maradsz. Maradtak már népek, országok, kontinensek. Az érték van. Nagyon van. Jobb, ha megyünk.”, írja *Vasadi Péter*, korántsem mondva ellent *Veresnek*, hiszen „maradtak már népek”.

4) Vallásosság és értékrend

4.1. Vallásos és nem vallásos emberek értékrendje

A mi zsidó-keresztény kultúránkban valamilyen kritérium (például az önbesorolás) szerint vallásos és nem vallásos emberek értékrendje közötti különbözőség legalább annyira egyértelműen kimutatható, mint a hasonlóság. Ami az utóbbit illeti – mint azt már a vallási és profán „tízparancsolatok” összehasonlításakor érzékelhető volt –, az egyszerre elvilágiasodó és elvallástalanodó társadalmakban vagy társadalmi rétegekben is továbbra is meghatározó szerepe van jó néhány olyan alapvető vallási értéknek, mint az élet és a szülők tisztelete, a szolidaritás, a szeretet, az őszinteség, a becsületességnek.

Ami pedig a vallásos és nem vallásos emberek értékrendjének különbözőségét illeti, a vallásosság mindegyik típusára érvényes az erőteljesebb affinitás a közösségalkotásra, a közösségi részvételre, a szociabilitás egyéb formáira, és ezen belül továbbá a családiasságra. A

A vallásossággal tovább általában (a nem-vallásoságnál mérhetően erőteljesebb mértékben) együtt jár az erkölcsi elvek ápolása és a pszichikai-lelki kiegyensúlyozottság, ami a "lelki egészség" és személyes boldogságtudat formájában is mutatkozik. Noha elsősorban a külsődleges vallásosság (amelyben a vallásosság inkább eszköz, mint cél) jellemzője, de a gyakorlóan vallásos ill. egyházas népeesség egészére is tendenciaszerűen érvényes a hagyományőrzés, a jövővel szemben inkább a múlt értékeire támaszkodás, a kulturális értelemben vett konzervativizmus, az adott körülményekbe való belenyugvás, vagy legalábbis a társadalmi konformizmus, az erőszakos változtatások és az abban való részvétel elutasítása, a merev, az újdonságot inkább elutasító, differenciálatlan gondolkodás és végül az előítéletesség. A külsődleges vallásossággal jellemezhető emberek a) társadalmilag inkább passzívak (részben a "csendes többség" tagjaként), a fennálló rend mellett foglalnak állást és (ezzel többé-kevésbé összhangban), politikailag is konzervatívok. A belülről jövő vallásosságnak (melyben a vallásosság inkább cél mint eszköz) jellemzője a fennálló kulturális és politikai viszonyok relatívnak, átmenetinek tekintése és azokkal kapcsolatban is erőteljes innovációs készség, a társadalmi-politikai aktivizmus, a felelősség-etikához való alkalmazkodás. A belső vallásossággal jellemezhetőek csoportjában alacsony az előítéletesség, magasabb a toleranciaszint s ezzel összhangban általános a jogi merevség elutasítása.

Az idézett *Schwartz*-féle értékrend-kutatásban egyetlen érték-blokk értelmezésében volt tapasztalható erős szóródás, és éppen a spiritualitás-értékdimenzió volt. Ez a tény arra is utalhat, hogy spiritualitás vallás megítélésén erőteljesen eltér a különböző mértékben szekularizálódott társadalmakban, ám legalább annyira arra is, hogy a különböző vallások hívei különbözőképpen értelmezik a spiritualitást. Ez akár még a *Huntington*-tézist is támogathatja. Okkal feltételezhető mind a különböző vallások, mint az egyazon valláson belüli különböző típusú vallásosságok képviselőinek értékrendjének különbözősége.

4.2. Értékrend változatok azonos vallási csoportban

A vallásos ember értékrendjében a hitéhez kapcsolódó, „vallásos” értékek, ha nem is mindig dominánsak, de az esetek nagyobb részében markánsan jelen vannak, a „világi” értékekkel a

legkülönbözőbb kombinációkat alkotva. Negyedszázaddal ezelőtt csak a magasabb végzettségű, urbánus keresztények körében ilyen habitusú, stílusú vallásos mentalitásokat regisztráltam:

- a Krisztus atlétáját megszemélyesítő, a testi-lelki rátermettséget és a teljesítményeket hangsúlyozó, hitüket vezényszavakban megfogalmazók;
- kisebbségi helyzetüket világias, szabados viselkedéssel egyensúlyozó, „de azért normális” voltukat deklarálók;
- besavanyodó, becsavarodó, vallásos életüket is pótcselekvésekké aprózó vénlányok és vénlegények;
- hangjukat lehalkító, tekintetüket leszegő, magukat ódivatúnak, reakciónak, hamis tudatúnak érző társadalmilag peremhelyzetűen;
- a hétköznap „terepszínűek” és csak vásár-és ünnepnapokon felbuzgók;
- a megszervezettséget és biztonságot sugárzó otthonukat kormányzó, gyermekeik hitéletét vezérlő nagycsaládosok;
- a melegséget, védettséget és szabadságot együtt hangsúlyozó, otthonukban otthon lévő gyermekekkel szülőként is dialogizáló nagycsaládosok;
- a kereszténységet, a keresztény szubkultúrát jó bulinak tekintő, a máshová tatózást, a különbözőséget és különbséget élvezők;
- a keresztényként magyarkodók és ellenzékieskedők;
- a galamb alakjában megjelenő Szentléleknek magot szóró jámborok;
- az intézményes egyházzal hadilábon álló, egyszemélyes szektát alapítók;
- a cselekvés és alkotás helyett kegyesen prédikálók;
- az önkiteljesedésben kudarcot valló és e helyett az életszentséget választók;
- a sikert sikerre halmozó, gyarapodó és mégis kereszténynek maradó életművészek;
- azok a „hülyék” és balekok, akik keresztényként nem, fogadnak el borraivalót és nem használják ki a kínálkozó kiskapukat;
- az érzelmet az értelem fölé helyező, madaraknak prédikáló „hippoid” keresztények;
- a meditáló, imával gyógyító és ingától gyógyuló, jógázó, „belső életet élő” keleti keresztények
- a rózsafűzért morzsolók, akik már lefelejtették a titkokat.

Úgy tapasztalom, ma még tarkább a kép, hiszen azóta jelentős mértékben növekedett nem csak a kevéssé vagy már/még nem egyházas vallásosság, hanem az individualizált egyházas vallásosság részaránya is. Ezt a színes kavalkádot negyedszázada négy típusba sorolta (vagyis inkább tuszkoltam bele) annak alapján, hogy hitük értékei hogyan kapcsolódnak világi értékszférákkal. Megkülönböztettem és egy empirikus kutatás során regisztráltam is integrált, konfliktusos, hasadt, szekularizált és túlbuzgó habitusokat. A konfliktusos habitust legnagyobb mértékben politikával, művészettel és az egyéniséggel, a túlbuzgó habitust a nemzeti identitással, a szekularizált habitust a szerelemmel, hasadt habitust a testi egészséggel, integrált viszont a közösséggel és a tudással való viszonyban tapasztaltam. (Kamarás, 1993)

4.3. Katolikus és protestáns értékrend (a Greeley-hipotézis)

Andrew Greeley a protestánsnal szemben a katolikus képzeletvilágot (másképpen a katolikus habitust, stílust) szakramentálisnak nevezi, mely a valóságot sokkal inkább érzékeli, értékeli és értelmezi szentnek, Isten jelenléte megnyilvánulásának, mint a protestáns viszonyulás. Reprezentatív kutatások számadataival bizonyítja, hogy az Egyesült Államok-beli katolikusok inkább gondolják azt, hogy Isten jelen van a teremtettben, s ő abban megnyilvánul, inkább tartja inkább jónak, mint rossznak a világot, mint a protestánsok, inkább gondolják azt, hogy egy jó embernek foglalkozni kell a világ dolgaival, valamit azt is, hogy az művészet végső soron Istenről szól. *Greeley* úgy véli, hogy annak az elsődleges és másodlagos vallási szocializációnak, amelyben sokkal gyakoribb a kép, a látványosság, a történet, a cselekmény, az élmény és az érzelem, komoly szerepe van a katolikusoknak a protestánsokétól többé-kevésbé eltérő életmódja, értékrendje, ízlése és szokásai kialakulásában. Legalább is az Amerikai Egyesült Államokban, amit *Greeley* reprezentatív kutatások adataival igazol.

Kimutatja, hogy a katolikusok például jobban szeretik a protestánsoknál az operát, a klasszikus

zené, gyakrabban látogatnak képzőművészeti tárlatokat, zenei és tánc rendezvényeket. Több időt töltenek együtt szomszédokkal és barátokkal és bárban, továbbá sokkal inkább igényelnek több szabadidőt, mint a protestánsok. A katolikus házaspárok körében gyakoribb a legalább heti egy alkalommal előforduló szexuális egyesülés és a szexuális kapcsolat gyakorisága az évek teltével kevésbé csökken körükben, valamint körükben magasabb a szexuális kreativitás és játékoság, mint a protestánsok körében. Greeley kutatása nem igazolta azt az általánosan elterjedt feltevést, hogy a nő társadalmi szerepével kapcsolatos katolikus felfogása – éppen a Mária-kultusz hatására – konzervatívabb lenne a protestáns felfogásnál.

Gyanítom, hogy *Greeley* nem annyira (vagy csak kisebb részben) felekezeti (katolikus–protestáns) különbséget regisztrált, hanem részben (akár nagyobb részben) etnikait, hiszen az Egyesült Államokban a protestánsok zömmel fehérek és angolszászok alkotják, a katolikuság jelentős hányadát viszont sokféle etnikum képviseli (például karibok, írek, olaszok, lengyelek, magyarok). Az Egyesült Államokban tehát mást jelent a „katolikus” és a „protestáns”, mint Európában, már csak azért is, mert itt a katolikusok és protestánsok között jóval kisebbek vagy alig regisztrálhatók az etnikai különbségek. Másfelől az Óvilágban egészen más összetételű a protestantizmus, mint az Újvilágban.

4.4. Különböző vallásokhoz és felekezetekhez tartozók értékrendjének hazai vizsgálata

Nem régen elkezdett empirikus kutatásomban nem egyszerűen csak a katolikusokra és protestánsokra vonatkozó Greeley-hipotézist szeretném magyar mintán ellenőrizni, és (ha sikerül) módosítani, hanem – a katolikus, református, evangélikus, baptista, pümkösi csoportokon kívül – Jehova tanúk, Krisna-hívők és buddhisták körében is szeretnék vizsgálni. (Figyelembe véve, hogy a hazai krisnások és buddhisták nagyobb részének elsődleges szocializációja európai és/vagy keresztény módon történt.) Mintám fő részét felső fokú végzettséggel rendelkező vagy felső fokon tanuló huszonevesek alkotják, néhány vallási csoportban azonban lehetőség nyílik az apák nemzedékével való összehasonlításra is. Feltételezem, hogy a hazai hagyományos (úgynevezett „történeti”) egyházak (katolikusok, reformátusok, evangélikusok) fiatal híveinek halmaza mind a vallásosság jellege, mind az életmód–kultúra–ízlés vonatkozásában a viszonylagos erős homogenitást mutat, és a nagyobb eltéréseket majd köztük, valamint a pümkösi ághoz tartozó keresztények, a Jehova-tanúk, valamint a nem keresztény vallások neofita hívei között fogunk regisztrálni. Vizsgálom (mint függő változókat) az értékrendet, a felelősségvállalást, a nők vallási életben betöltött szerepének megítélését, a szexualitás megítélését, szabadidő-tevékenységek terjedelme, tartalmát és minőségét, a művészetekkel való kapcsolatot (az irodalmi olvasottság és a film-nézettség terjedelmét, az ízlés szintjét, a művészeti kódismeretet, a művészetekkel kapcsolatos aktív-passzív beállítódást), a látványosságok kedveltségét, a humorhoz való viszonyt, valamint a világi és az egyházi közösségi aktivitást. Feltételezem, hogy mindezt befolyásolja (mint független változó) a vallási és felekezeti hovatartozás, a vallásosság különböző dimenzióinak (hit, ismeret, érzés, élmény, erkölcs, közösség, rítus) és a különféle „szent dolgoknak” (szent íráskok, képek, épületek, szertartások, zene, ünnepek, zárandoklatok) tulajdonított fontosság az istenkép jellege, valamint a világnak és abban isten jelenlétének optimista vagy pesszimista megítélése.

4.5. Katolikusok és krisnások értékrendje

Folyó kutatásom hipotéziseinek megfogalmazásakor régebbi kutatásaim eredményeire támaszkodhattam. 5 évvel ezelőtt módomban állt huszoneves Krisna-hívők és vallásosságuk és elkötelezettségük tekintetében hozzájuk eléggé közel álló katolikus bázisközösségi tagok értékrendjét összehasonlítani. A legtöbbször által választott és leginkább elutasított hat-hat érték között azonos volt egyfelől a belső harmónia, másfelől (mint elutasítottak) az anyagi jólét, a kellemes élet és a társadalmi megbecsülés. Az igazi szerelem, a családi biztonság és szeretettel teljesség a katolikus elit számára a legfontosabb hat érték között szerepelt, a krisnások belsőbb köreiből viszont csak jóval hátrább vagy egészen hátul. Feltűnő tehát a két csoport értékrendje között a hasonlóság is, hiszen két olyan értékrendről van szó, amelyben a szellemi értékek sokkal fontosabbak, mint a nem vallásos körökben, ám az eltérés is igen markáns: a mélyen vallásos katolikusok körében jóval fontosabbak az emberi

kapcsolatok és az érzelmek, míg a krisnások körében az ego visszafogása, vagy ahogy ők mondják az "odaadottság". Lehetőség volt még szorosabb összevetésre is, a keresztény és krisnás klerikusok esetében. Erős hasonlóság mutatkozott a béke, a belső harmónia, a barátság, a felelősség, a megbocsátás a segítőkészség és a szavahihetőség elfogadásában, valamint az anyagi jólét és a kellemes élet elutasításában, ám jó néhány érték tekintetében igen komoly eltérések mutatkoztak, s végül is két meglehetősen eltérő értékvilág rajzolódott ki. A legnagyobb eltérést az önállóság--engedelmesség és a nyitottság--zárttság dimenziókban tapasztaltam. Míg az értelmesség és a logikuság a krisnások, a bölcsesség a keresztények, ápoltság és az udvariasság krisnások, a szépség keresztények, a törekvés a krisnások, a bátorság és az alkotás a keresztények, a megelégedettséget jelentő boldogság a krisnások, a gyöngédség pedig a keresztények jellemző értéke. A krisnás klerikusok értékrendje aszketikusabb, megállapodottabb, befelé fordulóbb, merevebb, és racionálisabb, a keresztényeké nyitottabb, spirituálisabb, dinamikusabb és kreatívabb.

4.6. Vallás és művészeti ízlés

Két irodalomszociológiai empirikus kutatásomban is vizsgáltam többféle valláshoz és felekezethez tartozók befogadói viselkedését. *Örkény István* Trilla című novelláját¹⁴ harminc olvasó-csoporttal értelmeztettem. Huszonéves katolikus klerikusok olvasatait reformátusa lelkészhallgatók, Krisna-hívó szerzetesek, a magukat „Keresztényeknek” nevező szekta¹⁵ tagjainak valamint az ugyancsak fiatalokból álló doboló sámán szekta tagjainak olvasataival vethettem össze. *Arnold Hauser* szerint a művészi alkotás befogadása, vagyis újraalkotása – egyebek mellett – erkölcsi próbatétel is. Erre a kérdésre lehet azt válaszolni a) hogy az ügy jelentéktelen, nincs okunk megjegyezni, b) azért kell Wolfné nevét megjegyezni, mert sorsa sajnálni való c) mert elrettentő példa, d) bent maga is hibás, bűnös elrontott élete miatt, e) mert szorgalmas, pontosan, szépen végzi munkáját, f) mert ő is ember, egyedi és így pótolhatatlan érték. Okkal föltételezhetjük, hogy a különböző válaszok mögött különböző erkölcsi felfogásokat fedezhetünk föl. A református lelkészhallgatók értelmezésének kulcsszavai a „monoton élet” és az „elgépiesedett létezés”, a keresztények nevű szekta tagjai Wolfné értékes, fontos, kitaró embernek látják. A doboló sámán szekta tagjai szerint Wolfné együttérzést és figyelmet érdemel, és azt is hangsúlyozzák, hogy mi is (mindenki) Wolfné vagyunk. A krisnások egyfelől abban különböztek a többiekől, hogy körükben volt legmagasabb a nem válaszolók aránya, másfelől azzal, hogy körükben volt legmagasabb arányú Wolfné negatív minősítése. Sokan tartják jelentéktelennak, minősítik életét céltannak, és teszik őt magát felelőssé kudarcba fulladt életéért. A katolikus klerikusok vették észre legtöbben, hogy Wolfné is egyedi, személyiség és pótolhatatlan. A különbséget azzal magyaráztam, hogy a többségükben neofita krisnás klerikusok Wolfnéval szembeni visszafogott, kritikus vagy éppen ellenséges „viselkedésében” komoly szerepet játszhat a bűnös világ elutasítása és a radikálisan dualisztikus emberkép. Úgy véltem, e tekintetben könnyebb a helyzetük a II. Vatikáni Zsinat szellemében gondolkodó fiatal katolikus klerikusoknak, hiszen gondolkodásuk holisztikusabb, a „kinti világgal” párbeszédben vannak, az „idők jeleire” füelve. *Ottlik Géza* Iskola a határon című regényének befogadásának vizsgálatakor huszonéves katolikus és református klerikusok, valamint Krisna-hívók olvasói viselkedését hasonlítottam össze. A katolikusok feltűnően pozitívan fogadták a művet, s az értelmezéseik álltak legközelebb a „hivatásos olvasókéihoz”, vagyis az irodalomárokéihoz, azzal, hogy általában árnyaltan és eredeti módon értelmezik a regényt. A *Szent Páltól* származó mottót („Nem azé, aki akarja, sem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”) *Szent Ágostonnal* és követőivel vitatkozva úgy értelmezik, hogy bár az embernek is igyekeznie kell sorsa alakításában részt vennie, Isten kegyelme nélkül ez kevés lenne. Bár a református klerikusok nem érzik olyan közel magukhoz ezt a művet, mint a

¹⁴ „Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír. Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír. Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír. Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik. Wolfnénak hívják. Jegyezzük meg jól: Wolfné. Wolfné. Wolfné.”

¹⁵ A kilencvenes években „Dunaföldvári szerze” néven váltak hírhedtté. Kutatásom alapján derült ki, hogy teljesen ártalmatlan fiatal társaság, akik az első keresztények életmódját kívánják utánózni

katolikusok, értelmezéseik azonban ugyanannyira árnyaltak. Valamivel intellektuálisabbak és racionálisabbak, ugyanakkor kevésbé spirituálisak mint amazoké. A Krisna-hívő klerikusok hívősebben fogadják és kevesebbre értékelik a művet, mint keresztény kollégáik. Az övékéihez képest kevésbé árnyalt értelmezéseik között több a vallásos belemagyarázás.

4.7. A vallásosság dimenziói, szent dolgok, istenkép

A most folyó, a Greeley-féle hipotézis által ihletett (és ingerelt) kutatásomban az eddig vizsgált hét csoport (katolikusok, reformátusok, evangélikusok, baptisták, pünkösdielk, Jehova-tanúk és krisnások) vallásosságának jellegében és Istenképében az általam vártnál kisebb eltéréseket tapasztaltam. A vallásosság dimenziói közül alig volt köztük különbség a hit, az érzések és az erkölcsi elvek fontosságának megítélésében. Az ismeretek a Jehova-tanúk és a krisnások számára valamivel fontosabbak, mint a többieknek, a közösség a három hagyományosnak nevezhető keresztény egyháznak valamivel kevésbé fontos, mint a többieknek. Az élmények, a rítusok és a meditáció a krisnásoknak a legfontosabbak, a pünkösdielknek és a Jehova tanúknak pedig a legkevésbé fontosak. A vallás különböző dimenzióit tekintve a három hagyományos keresztény felekezet mutatott legnagyobb hasonlóságot.

Meglepően erős hasonlóságot tapasztaltam mind az isten-kép, mint az Istennel való személyes kapcsolat tekintetében. Míg az isten-kép átlagosan középen helyezkedett el a „közeli-távoli” skálán¹⁶ mind hét csoportban, az Istennel való kapcsolatot illetően – a krisnásokat kivéve – valamennyi csoportban a személyes, a bensőséges kapcsolatról beszámolóok voltak többségben. A katolikusok isten-képe valamivel bensőségebb, mint a reformátusoké, de nem kevésbé, mint az evangélikusoké, a pünkösdielk és a Jehova-tanúké.

Isten valamennyi csoportban inkább biztató, mint parancsoló, inkább vigasztaló, mint ítélő, inkább barát, mint király, de csak a krisnásoknál inkább anya, mint apa. A „szent dolgoknak” tulajdonított fontosság, vagyis a vallási szokások tekintetében természetesen jóval nagyobbak a különbségek. Már a szent íráások is valamivel fontosabbak a baptistáknak pünkösdielknek, a krisnásoknak és a Jehova-tanúknak, mint a hagyományos keresztény felekezetek tagjainak, és a szent zene valamivel fontosabb a pünkösdielknek és a krisnásoknak, mint a többieknek, a többi „szent dolog” fontossága megítélésében azonban már jelentősek az eltérések, mint azt az alábbi tábla is mutatja, ahol a fontosság mértékét egy 1-től 5-ig terjedő skála átlagértéki mutatják¹⁷:

	katolikusok 889 fő	reformátusok 73 fő	evangélikusok 24 fő	baptisták 43 fő	pünkösdielk 26 fő	Jehova- tanúk 48 fő	krisnások 23 fő
szent íráások	4.1	4.2	4.2	4.7	4.9	4.9	4.8
szent képek	2.9	1.7	1.6	1.3	1.0	1.0	4.0
szent épületek	3.6	3.0	2.3	2.7	1.0	1.1	4.1
szent zene	3.6	3.7	3.7	3.8	4.2	3.2	4.5
szent cselekmény	3.6	3.3	3.1	3.1	2.6	2.0	4.2
szent öltözék	2.3	2.0	1.7	1.3	1.5	1.1	3.7
zarándoklat	2.9	1.8	1.6	1.2	1.2	1.1	3.7
ünnep	4.3	4.3	3.9	3.8	2.7	1.8	4.3

A katolikusok és protestánsok közötti különbség is számottevő, de a katolikusok és a krisnások közötti e tekintetben mutatkozó hasonlóság is. A leginkább puritán vallásosság egyértelműen a Jehova-tanúkat jellemzi.

4.8. Világkép és értékrend

¹⁶ Amelynek egyik végpontja a távoli, elvont, másik végpontja bensőséges jó barát Isten.

¹⁷ A világosabb vagy sötétebb árnyalás azt jelzi, hogy az adott csoport átlagértéke mennyivel magasabb az átlagosnál, a kövérrel szedett számok pedig a jóval az átlag, a zárójelbe tett érték esetében nagyon alacsony (5hatnál hevesebb) az elemszám.

Jelentősek voltak a különbségek a vallásos világkép optimizmusának és pesszimizmusának mértékében. A vallások és a vallásokon belüli vallásos habitusok lényegesen eltérhetnek abban a tekintetben, hogy a világot és az emberi természetet alapjában véve jónak vagy rossznak, Istentől elhagyottnak vagy Isten jeleivel gazdagnak tartják. Ebben a tekintetben a katolikusok bizonyultak leginkább derűlátónak, őket sorrendben az evangélikusok, a reformátusok, majd nagyjából azonos szinten a baptisták és a krisnások, a végül pedig – immár negatív mérleggel – a pünkösdiel és a Jehova-tanúk. A katolikusok gondolják leginkább azt, hogy az emberi természet alapjában véve jó, a világot harmónia és együttműködés jellemzi, hogy az emberi teljesítmények és sikerek Isten megnyilvánulásának a jelei a világban, az evangélikusok pedig leginkább azt, hogy a világban sok jó van, ami Isten jóságát tükrözi és hogy Isten mindenütt megmutatkozik a világban. Ezúttal sem megyek bele az adatok értelmezésében, csak jelzem, hogy a felhőtlen optimizmus lehet felszínes és felelőtlen, a borúlátás pedig mélyen átélt, megszenvedett és felelősségteli.

Avval az érték-tesztel, amellyel *Schwartz* vizsgálta a különböző kultúrák értékrendjét viszonylag kis különbségeket regisztráltam:

Érték-csoportok	katolikusok 88 fő	reformátusok 73 fő	evangélikusok 24 fő	baptisták 43 fő	pünkösdiel 26 fő	Jehova- tanúk 48 fő	krisnások 23 fő
univerzalitás	4.0	3.8	4.1	3.7	3.4	3.3	3.4
önállóság	3.6	3.5	3.8	3.5	3.2	3.0	2.8
ösztönzés és élvezet	3.4	3.3	3.6	3.5	3.2	3.0	2.5
teljesítmény	3.6	3.5	3.6	3.6	3.2	3.4	2.4
biztonság	3.9	3.8	3.9	3.7	3.7	3.2	3.1
tradicionális	3.9	3.9	3.7	4.0	3.8	3.8	4.4
jóindulat	4.0	4.0	4.1	4.1	3.8	3.9	3.9

Érzékelhető, hogy a tradicionális és a jóindulat érték-csoportokhoz tartozó értékek megítélésében mutatkozott legerőteljesebb, a teljesítmény és az önállóság érték-csoportok esetében pedig a leggyengébb hasonlóság. Az is jól kivehető a táblázatból, hogy a többiekétől leginkább a krisnások értékrendje tér el nem csak aszkétizmusával, hanem tradicionálisával is. Az ő értékrendjükhöz leginkább a pünkösdiel és a Jehova-tanúk értékrendje hasonlít legjobban, a három hagyományos keresztény felekezet tagjai pedig a legkevésbé.

4.9. A szexualitás megítélése

A szexualitás területén – legalább is a deklarációk szintjén – a házasságon belül is lényegileg cölibátusban élő krisnások habitusa különbözik leginkább, ám ezt a krisnások körében végzett kutatásomból tudom, ez a kutatás erre csak közvetett bizonyítékkal szolgált: arra kértek, hogy az általuk kitöltendő kérdőívben ezt a kérdést mellőzzem. A hívő ember életében az evangélikusok és a katolikusok tulajdonítanak legnagyobb jelentőséget a szexualitásnak és a szerelemnek, mögöttük valamivel lemaradva és egymáshoz képest nagyjából egyenlő szinten a reformátusok, a baptisták és a pünkösdiel, a krisnásokat pedig a Jehova tanúk közelítik meg leginkább. Mindezt néhány példával is érzékeltetem:

Mennyire tartja jónak vagy rossznak, hogy egy hívő	katolikusok 88 fő	reformátusok 73 fő	evangélikusok 24 fő	baptisták 43 fő	pünkösdiel 26 fő	Jehova-tanúk 48 fő
csinos nőkben/férjokban gyönyörködjek	3.6	3.3	3.6	2.6	1.4	2.0
művészi akt-fotókban gyönyörködjek	3.0	2.1	2.7	1.9	1.4	1.5
művészi értékű erotikus tárgyú műveket nézzem, olvasson	2.9	2.6	3.1	1.8	1.3	1.2
Mennyire tartja jónak vagy rossznak, hogy egy hívő házaspár						
minél gyakrabban, de legalább hetente kétszer szeretkezzen	4.1	4.1	4.5	4.0	4.4	3.2
gyerekeik előtt egymás iránti vágyódását	2.9	2.8	3.3	2.9	2.3	2.3

kimutatassák						
intim szerelmi együttléteikbe játékos elemeket ötvözzön	3.7	3.5	3.9	3.7	4.0	2.9
vallási, egyházi ünnepet szeretkezéssel is megünnepeljen	2.8	2.4	2.7	2.6	2.7	1.6
azt vallja, hogy az élvezet nélküli szexualitás bűnös, az örömet okozó viszont istennek tetsző	3.4	3.1	2.9	3.4	3.5	2.5
úgy vélel, hogy a szerelem, a játékosság és a kreativitás szorosan összefüggenek egymással ¹⁸	4.0	3.4	4.0	3.6	3.6	2.8

Kisebb, de az eddig kirajzolódó tendenciákkal összhangba hozható a humornak az ember életében betöltött szerepéről való vélekedés. A három hagyományos felekezet valamivel szervezesebben integrálja életébe a humort, mint a többi vallás és felekezet. Nem meglepő, hogy a látványosságok kedvelésében valamennyivel a többiek előtt a katolikusok állnak az élen, de nem sokkal maradnak el tőlük, nem csak a krisnások, hanem a többi keresztény felekezet sem. E tekintetben is a Jehova tanúk a legelutasítóbbak. Egy kicsivel a katolikusok mutatkoztak legnyitottabbnak abban a kérdésben, hogy mi nem való egy vallásos embernek, őket szorosan követik a reformátusok és az evangélikusok, a baptisták és a pünkösdisták náluk valamivel, a krisnások és a Jehova tanúk pedig jóval szigorúbbak.

4.10. A szabadidő-tevékenységek terjedelme és intenzitása

A szabadidő-tevékenységek sokféleségét és intenzitását (hány félét csinál, és azokat milyen intenzitással végzi), valamint tartalmát és minőségét (az olvasott, látott, hallott művek, végzett tevékenységek értéke) vizsgálva ismét azt tapasztaltam, hogy a három hagyományos keresztény felekezet tagjai aktívabbak a nem kifejezetten vallásos jellegű szabadidő-tevékenységeket illetően, és a végzett tevékenységek közben magasabb értékekkel találkoznak.

	katolikusok 88 fő	reformátusok 73 fő	evangélikusok 24 fő	baptisták 43 fő	pünkösdiak 26 fő	Jehova-tanúk 48 fő	krisnások 23 fő
a tevékenységek sokfélesége és intenzitása	3.1	3.1	3.3	2.9	2.6	1.6	2.7
a tevékenysége tartalma és minősége	3.5	3.3	3.6	3.1	2.8	2.7	3.1
olvasás	4.1	4.0	4.1	3.9	3.6	3.8	3.9
regények	3.7	3.7	3.8	3.8	3.4	3.6	3.0
versek	2.9	3.2	3.4	3.3	2.3	2.7	3.0
tévé és videó	3.5	3.4	3.5	3.0	3.3	3.1	2.4
Internet	2.8	3.1	3.6	3.1	2.8	2.5	3.2
színház	2.6	2.3	2.5	1.9	1.9	2.0	1.8
zene	3.8	3.3	3.7	3.3	3.4	3.0	3.5
képzőművészet	3.0	2.7	2.7	2.3	1.8	2.4	1.8
közösségi szórakozás	3.6	3.4	3.8	3.0	2.7	2.6	3.6
hobby, barkácsolás	3.4	3.3	3.0	3.3	3.0	3.1	2.5
sport	2.7	2.5	3.0	2.4	2.7	2.3	2.1
művészeti tevékenység	2.9	3.0	2.7	2.9	2.3	2.3	3.3
politikai és közéleti tevékenység	1.3	1.5	1.8	1.4	1.5	1.0	1.1
jótékonykodás	2.5	2.5	2.4	2.0	2.5	1.8	2.8

¹⁸ Arthur Koestler megállapítása alatti értékeket jelölik.

Ez a táblázat a Greeley-féle hipotézist is megerősíti némely vonatkozásban; leginkább abban, hogy a látványosságok a katolikusok kedvelik leginkább. Ugyanakkor nagyon fontosnak tartom megjegyezni, hogy a mélyebb elemzés elkerülhetetlen, hiszen az intenzív és értékes olvasás jelenthet biblia-olvasást és tudományos könyvek olvasását is. Míg a krisnásokat leginkább szakrális tánc és ének, a szent könyvek olvasása, valamint a hívekkel való együttlét szórakoztatja leginkább, a katolikusok, reformátusok és evangélikusok számára inkább a szórakoztató helyek látogatása, a társaság, a beszélgetés és a kirándulás. Míg a krisnások a vallási tevékenységet is művészeti tevékenységnek értelmezik, a többiekre ez kevésbé jellemző.

4.11. A művészet iránti fogékonyság

Mind az értékes irodalmi művek és filmek ismerete, mind a művészeti ízlés szintje, mind a nem hagyományos művészi alkotások nyelvének ismerete a három hagyományos keresztény felekezet tagjai körében magasabb, nem sokkal maradnak el tőlük a krisnások, legjobban a pünkösdiel. Az alábbi táblázat (amely a mű ismertségének százalékarányait és a művel 1-4-es skálával mért kedveltségét mutatja) tovább árnyalja a képet:

Érték-csoportok	katoliku- sok 88 fő	reformá- tusok 73 fő	evangéli- kusok 24 fő	baptisták 43 fő	pünkös- diel 26 fő	Jehova- tanúk 48 fő	krisnások 23 fő
Antonioni: Nagytás	32% 3.1	28% 2.8	17% 2.3	21% 2.1	23% 1.4	31% 2.6	31% 3.1
Bermann: Suttogások és sikolyok	32% 2.5	28% 3.0	21% (3.0)	19% 2.8	19% (2.4)	27% 1.9	17% (2.5)
Bulgakov: A Mester és Margarita	50% 3.1	58% 3.0	50% 3.7	21% 2.4	35% 1.8	42% 2.5	61% 2.9
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés	73% 3.2	81% 3.0	79% 3.2	65% 3.1	58% 2.8	54% 3.0	61% 3.2
Fellini: Országúton	42% 3.2	45% 3.3	33% 3.4	21% 3.1	12% (2.3)	42% 3.1	30% 3.1
Golding: A legyek ura	53% 3.3	38% 2.3	37% 3.3	37% 2.4	19% 2.0	27% 2.4	39% 2.7
Hesse: Üveggyöngyjáték	22% 2.9	10% 2.6	21% (2.8)	9% 2.0	4% (2.0)	4% (1.5)	13% (3.0)
Hrabal: Sörgyári capriccio	41% 3.5	38% 3.3	42% 3.6	19% 3.1	35% 2.7	35% 3.0	25% 2.8
Lázár: Hétféjű tündér	41% 3.3	36% 3.4	33% 3.6	33% 3.5	15% (3.3)	12% 3.0	26% 3.2
Nádas: Egy családregény vége	19% 2.8	11% (2.5)	8% 3.3	12% (2.4)	4% —	8% (2.3)	0% —
Ottlik: Iskola a határon	48% 3.5	42% 3.3	50% 2.9	28% 3.3	15% (3.3)	19% 3.2	22% (3.4)
Örkény: Egyperces novellák	83% 3.6	82% 3.5	79% 3.6	84% 3.5	65% 3.4	70% 3.1	67% 3.3
Pasolin: Máté evangéliuma	37% 3.4	26% 2.9	33% 3.6	42% 3.4	35% 3.3	23% 3.3	9% 3.5
Pilinszky költeményei	74% 3.4	62% 3.3	75% 3.6	67% 3.4	31% 2.5	33% 3.1	39% 3.3
Tarkovszkij: Stalker	15% 2.7	12% 3.0	25% 2.7	9% (2.8)	8% (2.0)	17% 2.5	13% (3.0)
Wenders: Berlin fölött az ég	28% 3.4	18% 3.2	37% 3.6	33% 3.2	12% (2.7)	15% 2.6	30% 3.3

A táblázatból jól kivehető, hogy nem hagyományos módon megformált értékes irodalom iránt – az egyértelműen nagyobb olvasottsági adatok alapján – a hagyományos keresztény felekezetek tagjai mutatnak nagyobb fogékonyságot, legkevésbé pedig a pünkösdiel. A baptisták és a Krisna-hívők ebben a tekintetben középhelyen állnak. Az is jól érzékelhető, hogy az alacsonyabb olvasottsággal jellemezhető pünkösdiel, Jehova-tanúk és krisnások között van egy-egy olyan alcsoport, amelyek tagjainak ízlésszintje eléri vagy megközelíti a legolvasottabbakét.

4.12. Vallás és értékrend egy folyó kutatás részeredményei tükrében

Az adatoknak a matematikai statisztikai elemzések előtt „szabad szemmel” történő áttanulmányozása alapján úgy tűnik, hogy a vallásosság főbb dimenzióit tekintve a vallásukat rendszeresen gyakorló, és egyházukhoz szorosan kötődő iskolázott magyar katolikusok és protestánsok között mindössze egyetlen területen érzékelhető lényeges különbség: a szent látványosságok és cselekmények tekintetében. A szent dolgokban leggazdagabbnak – mint várható volt – az általam vizsgált vallások és felekezetek közül a legkevésbé szekularizálódott vainsava vallásnak Krisna-hívő tagjai mutatkoztak, akiknek életformája több vonatkozásban szerzetesi. Ebben a vonatkozásban a katolikusok és a krisnások mutatnak hasonlóságot. Lényegesek az ember és a világ

üdvös és bűnös voltának derűlátó vagy borűlátó megítélésben mutatkozó különbségek, de ez esetben sem a katolikusok és a protestánsok, hanem a hazánkban hagyományos (katolikus, református és evangélikus) felekezetű keresztények valamint a többi keresztény és nem keresztény vallásos és felekezet között. A hét csoport értékrendje – mintegy alátámasztva *Schwartz* eredményeit – nem mutatott lényeges eltéréseket. A többiekétől leginkább ez esetben is a krisnások tértek el a tradíció érték-blokkhoz tartozó értékek valamivel magasabb, az önállóság, teljesítmény, élvezet, biztonság és univerzalitás érték-blokkok értékeinek valamivel alacsonyabbra értékelésével. A többi hat csoport közül az evangélikusok az önállóság és életélvezet átlagosnál valamivel magasabb értékelésével tértek el kisebb mértékben.

Míg az alapértékek vonatkozásában a hét csoport közötti hasonlóság volt jellemzőbb, a szexualitás, a humor, a szabadidő-tevékenységek, a művészet, a látványosságok és a nők a vallási szerepének megítélésében az alapvető – de csak ritkán radikális – eltérés a három hazánkban hagyományos keresztény felekezet, valamint a pünkösdiek és (leginkább) a Jehova-tanúk között volt. A krisnások magatartása egyes esetekben (a szabadidő eltöltésében, a színházhoz és a képzőművészethez való viszonyukban, a művészet és a vallás kapcsolatának, valamint a nők vallási szerepének megítélésében) az előbbiekhöz, más esetekben (az értékes műalkotások értékelésében) a három hagyományos keresztény felekezethez hasonlóan viselkedtek. A baptisták a legtöbb vonatkozásban valamivel közelebb állnak a három hagyományos felekezethez, mint a többiekhez.

Felhasznált szakirodalom

- Doise, Willem – Spini, Dario – Clémence, Alain: Az emberi jogok mint szociális reprezentációk vizsgálata kultúraközi összehasonlításban. = Az értékek az életben és a retorikában. (Szerk.: Váriné Szilágyi Ibolya) Bp. 2003. Akadémiai K.. 301-327. p.
- Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Bp. Századvég K. 1994.
- Greeley, Andrew: The Catholic Imagination. Berkeley – Los Angeles – London, 2000, University of California Press
- Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Bp. 1977. Magvető. 392 p.
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László: 3 Az életcélok szerepe az emberek életében. Bp. 1983. MTA Szociológiai Intézet
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szokolczay Lajos: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. Bp. 1982. Magyar Szociológiai Intézet
- Hauser, Arnold: Művészetszociológia. Bp. 1982. Gondolat
- Honneth, Axel: Kaupf um Anerkennung.. 1994. Suhrkamp 198. p.
- Huntington, Samuel P.. A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Bp. 2004. Európa K. 646 p.
- Kamarás István: A végső cél és egyéb életcélok kapcsolata keresztény fiatalok körében. = U.ő.: Emberkép – embertan. Bp. 1993. Szent Gellért K. 119-128. p.
- Kamarás István: Bevezetés az embertanba. Bp. Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, 1998. 428 p.
- Kamarás István: Erkölcsstan. Bp. 2001. Krónika Nova 181 p.
- Kamarás István: Krisnások Magyarországon. Bp. 1998. Iskolakultúra 176-183. p.
- Kamarás István: Olvasó a határon. Bp. – Szombathely,. 2002. Pont K. – Savaria University Press 199-202. p.
- Kamarás István: A Trilla szólamai (Egy Örkény-egyperces olvasatai). Bp. 2003. Holnap K. 63-68. p.
- Kunda, Ziva: A kultúra és a self. = Az értékek az életben és a retorikában. (Szerk.: Váriné Szilágyi Ibolya) Bp. 2003. Akadémiai K..328-367. p.
- Schaeffler, Richard: A vallásfilozófia kézikönyve. Bp. 2003. Osiris
- Schwartz, Shalom H.: Univerzálák az értékek tartalmában és struktúrájában. = Az értékek az életben és a retorikában. (Szerk.: Váriné Szilágyi Ibolya) Bp. 2003. Akadémiai K..105-154. p

Somogyi Zoltán: Az erkölcsi értékek világa. Bp. 1984. Magvető
Tallár Ferenc: Repedések és töréspontok = Liget, 2004. 4. sz.
Trencsényi László: Az úttörő szorgalmasan tanul, de nem osztja meg másokkal a tudását. = Ifjúsági Szemle, 1985. 4. sz. 81-86. p.
Triandis, Harry C.: Az individualizmus és a kollektívizmus kultúrközi vizsgálata. = Az értékek az életben és a retorikában. (Szerk.: Váriné Szilágyi Ibolya) Bp. 2003. Akadémiai K..155-195. p.
Veres András: Meditáció a kétségéről és meghaladásáról. Bp. 2004. Kézirat
Váriné Szilágyi Ibolya: Az ember, a világ és az értékek világa. Bp. Gondolat, 1987. 270. p.